

ЕКОНОМІЧНА ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ЕКОНОМІЧНОЇ ДУМКИ

УДК 330:338:502/504

Табачук А.Я., аспірант
кафедри економічної теорії
Львівський національний університет
імені Івана Франка

ІНСТИТУЦІЙНИЙ ПІДХІД ДО ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОЦЕСІВ ЕКОЛОГІЗАЦІЇ ЕКОНОМІЧНИХ СИСТЕМ В УМОВАХ ПОСИЛЕННЯ ГЛОБАЛІЗАЦІЇ

Табачук А.Я. Інституційний підхід до дослідження процесів екологізації економічних систем в умовах посилення глобалізації. В процесі дослідження виявлено, що екологізація економічних систем є характерною ознакою переходу людства від індустріального до постіндустріального етапу свого розвитку. Розглянуто інституційний підхід до дослідження процесів екологізації економічних систем в умовах посилення глобалізації. Виявлено суперечності між традиційною ринковою економікою та екологічними вимогами. Зроблено висновок, що ступінь екологізації слід розглядати як новий критерій порівняння сучасних економічних систем в умовах посилення глобалізаційних процесів.

Ключові слова: економічна система, екологізація економічних систем, глобалізація, інституційний підхід, постіндустріальна цивілізація.

Табачук А.Я. Институциональный подход к исследованию процессов экологизации экономических систем в условиях усиления глобализации. В процессе исследования выявлено, что экологизация экономических систем является характерным признаком перехода человечества от индустриального к постиндустриальному этапу своего развития. Рассмотрен институциональный подход к исследованию процессов экологизации экономических систем в условиях усиления глобализации. Выявлены противоречия между традиционной рыночной экономикой и экологическими требованиями. Сделан вывод, что степень экологизации следует рассматривать как новый критерий сравнения современных экономических систем в условиях усиления глобализационных процессов.

Ключевые слова: экономическая система, экологизация экономических систем, глобализация, институциональный подход, постиндустриальная цивилизация.

Tabachuk A.Ya. Institutional approach to the study of the processes of ecologization of economic systems in the conditions of the strengthening of globalization. In the course of the research, it was discovered that the ecologization of economic systems is a characteristic feature of the transition of humanity from the industrial to the postindustrial stage of its development. There is considered an institutional approach to the studying of processes of ecologization of economic systems in the conditions of increasing globalization is considered. Conflicts between traditional market economies and environmental requirements have been identified. It is concluded that the degree of ecologization should be considered as a new criterion for comparing contemporary economic systems in the context of increasing the globalization processes.

Key words: economic system, environmentalization of economic systems, globalization, institutional approach, post-industrial civilization.

Постановка проблеми. Об'єктивною потребою сьогодення є екологізація цивілізаційного розвитку, а перш за все, економічного розвитку. Така потреба викликана низкою чинників, зокрема посиленням антропогенного навантаження на навколишнє природне середовище, зумовленого пануванням антропоцентристського підходу до розуміння взаємозв'язку людини та природи, зростанням ресурсоспоживання, що призводить до виснаження запасів природних ресурсів, забрудненням та поступовою деградацією природного середовища.

Проблема екологізації економічних систем в умовах переходу людства на постіндустріальний етап свого розвитку є не до кінця дослідженою та вимагає ґрунтовного вивчення з метою забезпечення паритету відносин у триаді «людина – господарство – природа».

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблему екологізації економіки висвітлено в численних наукових дослідженнях і узагальненнях вітчизняних та зарубіжних вчених, зокрема таких, як Б. Кульчицький [9], Я. Кульчицький [9; 10], А. Чухно

[17], Б. Федор [1], С. Чає [1], А. Грачик [1], З. Якубчук [1], Ю. Туниця [16], Н. Малиш [13]. Проте окремі аспекти цієї проблеми, пов'язані з переходом людства від індустріальної до постіндустріальної цивілізації та посиленням глобалізаційних процесів, потребують подальших досліджень.

Постановка завдання. Метою дослідження є розгляд інституційного підходу до дослідження процесів екологізації сучасних економічних систем в умовах посилення глобалізації.

Виклад основних результатів. Екологізація економічних систем є характерною ознакою переходу людства від індустріального до постіндустріального (інформаційного) етапу свого розвитку, коли, як слушно зауважує А. Чухно, знання, наука та інформація стають ключовими елементами економічного зростання, зароджується нова постіндустріальна епоха, в якій панує нематеріальне виробництво [17, с. 288–289].

У сучасних умовах функціонування економічних систем методологічні основи індустріальної парадигми, котра, як зазначає О. Костючик, «займалась дослідженням економічної системи масового виробництва та суспільства, зайнятого перш за все задоволенням матеріальних потреб», необхідно переглянути [7, с. 216]. Теоретичне дослідження сучасних економічних систем в умовах їх екологізації та глобалізації з урахуванням переходу людини економічної до людини творчої, на нашу думку, обов'язково має спиратися на постіндустріальну парадигму, основою якої є «нова філософія поглядів на сутність і характер змін, що відбуваються у суспільстві та його економічній системі» [7, с. 216].

Поділяємо думку польських науковців Б. Федора, С. Чаї, А. Грачика, З. Якубчука, котрі вважають, що екологічна парадигма економічної теорії постає з критики можливостей традиційного неокласичного аналізу до вирішення проблеми деградації та охорони довкілля, а також забезпечення відповідної його якості і доступності природних засобів для прийдешніх поколінь. Ця критика аргументується багатовимірністю явищ, що перебувають на «стику» економічної системи та довкілля і взаємозалежністю між економічною системою та природними системами, такими як, зокрема, фізична, біологічна, метеорологічна [1, с. 22].

Наведені міркування дослідників підводять до висновку, що проблему деградації та охорони довкілля і процес екологізації економіки слід розглядати системно на основі діалогу економічної та інших наук. Особливу увагу в такому випадку в процесі дослідження цієї проблематики доцільно приділити розкриттю внутрішніх механізмів економічної та екологічної діяльності як рушійної сили соціально-економічного поступу.

Водночас деякі науковці, роздумуючи над питанням екологізації економічної теорії, вбачають певний взаємозв'язок між екологізацією економічної теорії

і гуманізацією суспільства та економіки. Зокрема, А. Чухно стверджує, що «екологізація економічної науки та економічної політики, створення гармонійної еколого-економічної народногосподарської системи є необхідною умовою гуманізації економіки і суспільства загалом, створення економічних та екологічних умов високої якості життя» [17, с. 100].

Низка дослідників, зокрема Н. Малиш та Ю. Туниця, констатують, що між економічними та екологічними інтересами має місце проблема конфліктності [16, с. 21–27; 13, с. 1–2]. Н. Малиш причину численних суперечностей вбачає в базових припущеннях економічної теорії. Дослідник звертає увагу на те, що в ній економіка розглядається як ізольована система, в котрій кругообіг між макроекономічними суб'єктами здійснюється за допомогою матеріальних та грошових потоків. Нехтується відкритість економіки як підсистеми, котра функціонує в рамках природного довкілля, а природні ресурси, як правило, розглядаються лише як один з чинників виробництва, тобто як внутрішня складова людської економіки. При цьому нескінченне економічне зростання розглядається як найдоцільніший варіант розв'язку проблеми бідності, що призводить до погіршення навколишнього природного середовища [13, с. 1–2]. В цьому контексті Ю. Туниця слушно наголошує на тому, що на початку ХХІ століття економічна наука повинна змінити або принаймні суттєво уточнити свою парадигму, адже сьогодні предмет класичної та неокласичної економічної теорії стає ширшим та складнішим у зв'язку з розширенням поняття третього чинника виробництва «природні ресурси» до поняття «природне довкілля» [17, с. 26–27]. Крім того, вчений вважає, що екологічний імператив у сучасних зарубіжних підручниках з економічної теорії, зокрема авторства К. Макконнела і С. Брю, враховується недостатньо. На його думку, яку ми поділяємо, необхідно досліджувати поведінку людей у процесі виробництва, розподілу і споживання матеріальних благ та послуг не просто в умовах обмеженості ресурсів, а вже в умовах посилення екологічної кризи глобального, регіонального і локального характеру. Науковець схиляється до думки, що сьогодні йдеться про істотні зміни предмету економіки або ж формування поруч з класичною і неокласичною економічною теорією нової еколого-економічної теорії чи екологічної економіки, котра є продуктом розвитку економічної думки в історичній ретроспективі і спирається на досягнення новітньої економічної теорії з урахуванням результатів спостережень та аналізу розвитку сучасного світу, його природи і суспільства, результатом аналізу цілком нових екологічних проблем [17, с. 26–29].

Вперше термін «екологічна економіка» був використаний у праці «Концепція екологічної економіки» («Blueprint for a Green Economy», 1989 р.), котра присвячена економічному обґрунтуванню концепції сталого розвитку. Авторами цього науко-

вого доробку стала група провідних економістів та екологів на замовлення Уряду Великої Британії [2, с. 23]. З того часу дослідники по-різному трактують поняття «екологічна економіка» та по-різному бачать місце цього наукового терміна в системі наук. Зокрема, В. Власенко під екологічною економікою розуміє таку модель економічного розвитку, котра сприяє підвищенню добробуту людей, економічному зростанню і зміцненню соціальної справедливості за одночасного зниження ризиків для довкілля та дефіциту природних ресурсів [2, с. 27]. Л. Мельник у своїх наукових дослідженнях вживає термін «екологічна економіка» для означення галузі знання, що у більш прикладному аспекті вивчає особливості взаємодії економічної системи з природними системами [15]. Ю. Туниця підкреслює наявність діалектичного взаємозв'язку між економічною теорією та екологічною економікою. Така точка зору є конструктивною, адже, попри активність діалогу економічної та інших наук, удосконалена й збагачена сучасними концептами та постіндустріальною парадигмою економічна теорія є теоретико-методологічною основою, на якій формується екологічна економіка як галузь знань, що вивчає взаємозв'язки між природними та економічними системами, а також є віддзеркаленням екологічного імперативу в економічній теорії. Зокрема, дослідник наголошує на тому, що «повинна відбуватися екологізація економічної теорії та інших економічних дисциплін, водночас економізація екології та інших природничих дисциплін» [16, с. 84].

Згадані нами вище економісти Б. Федор, С. Чая, А. Грачик, З. Якубчук слушно зазначають, що економічна теорія є перш за все наукою про оптимальне використання обмежених та таких, котрі мають альтернативне застосування, чинників виробництва. Функції економічної теорії в галузі екологічно-економічної проблематики полягають у цьому контексті в створенні передумов економічної раціоналізації господарювання і політики охорони довкілля. При цьому такого роду раціоналізація, на думку науковців, відбувається завжди в конкретних суспільних чи навіть морально-етичних умовах, коли йдеться про систему цінностей, норми поведінки [1, с. 23].

Враховуючи об'єктивні зміни, що сьогодні мають місце у розвинених економічних системах, вважаємо за доцільне відобразити їх в теоретичному виокремленні соціально-екологічних відносин у системі економічних відносин суспільства. Тобто відносин, котрі, як зазначає Я. Кульчицький, формуються між суб'єктами економічної системи суспільства в процесі свідомого перетворення природного світу на основі певної економічної та екологічної культури [10, с. 105–121]. Такого роду підхід, по-перше, зверне увагу дослідників на проблему розкриття змісту соціально-екологічних відносин та їхнього місця у поняттєвому апараті економічної теорії, а по-друге, послужить каталізатором ґрунтов-

ного вивчення особливостей функціонування даних відносин у розвинених економічних системах, що дасть змогу в подальшому максимально врахувати соціально-екологічні відносини у політиці країн з перехідними економічними системами в умовах їх екологізації та посилення глобалізаційних процесів.

Економічна система перебуває в процесі безперервної взаємодії з іншими природними системами. В процесі цієї взаємодії має місце взаємовплив природи, економічної системи та суспільства. Безпосереднє природне середовище здійснює вагомий вплив на світогляд людей, їх психологічний стан та культуру, яка є наслідком еволюції економічних систем у природному середовищі існування людини, зокрема такі її види, як економічна та екологічна культура.

Погоджуємось з думкою В. Кондрашової-Діденко, котра вважає, що економічна культура як соціально-економічний феномен є складною та маловизначеною категорією. Дослідник визначає економічну культуру як «сукупність знань, норм, звичаїв, цінностей, переконань, установок, символів, які зумовлені самим господарюванням, його трансформаційними процесами, а також які «працюють» у сфері виробничих відносин (у широкому їх розумінні)» [6, с. 17]. Кожна констатуюча та регулююча складові економічної культури, на думку науковця, стабілізують та упорядковують процес господарювання [6, с. 17].

Основою економічної культури, котрій притаманна властивість пристосовуватися до нових систем господарювання, використовувати нові методи управління й різного роду типи економічної поведінки у господарській діяльності, посилювати значення інституційних та культурних цінностей, дотримання етичних норм і партнерських відносин, є суспільні надбання [12, с. 96].

С. Матвеев та Л. Лясота в процесі дослідження дихотомії культурного й економічного доходять конструктивного висновку: «Загалом економіко-культурний підхід являє собою спробу подолати формально-інституціональний підхід до аналізу економічної системи. Виявлення різних моделей економічних культур дає змогу проаналізувати, чому однакові за своєю формою економічні інститути діють по-різному в різних країнах, або чому ті чи інші інститути є дієздатними в одних країнах і абсолютно неприйнятними для інших країн» [14].

Економічна культура тісно пов'язана з екологічною культурою та екологічною свідомістю. Ставлення людства до природи, довкілля пройшло тривалий і суперечливий шлях, а саме від панування парадигми людської винятковості, панування антропоцентристського типу екологічної свідомості (системи «уявлень про світ, для якої характерні протиставлення людини як вищої цінності і природи як її власності та об'єкта для маніпулювань, сприйняття природи лише як об'єкта впливу людини, виключно прагматичний характер мотивів і цілей взаємодії

з нею, нехтування самоцінністю позалюдського буття») до проростання та визрівання перших паростків екологічної парадигми, котра покликана гармонізувати взаємовпливи у тріаді «людина – господарство – природа» [9, с. 276]. Першочерговим елементом у цьому процесі, на нашу думку, повинно стати формування належного рівня екологічної культури суспільства. Екологічна культура, як зазначає Л. Курняк, – це «рівень сприйняття людьми природи, навколишнього світу й оцінка свого місця у світі, ставлення людини до світу» [11, с. 48]. Схожої думки дотримується В. Крисаченко, котрий, перефразовуючи Освальда Шпенглера, трактує екологічну культуру як здатність людини відчувати живе буття світу, приміряти і пристосовувати його до себе, взаємоузгоджувати власні потреби та устрій природного довкілля [8].

В процесі дослідження національних економічних систем крізь призму екологічних проблем усвідомлюємо планетарний масштаб вирішення цього роду проблем та їхніх наслідків. Планетарний масштаб дослідження економічних систем з точки зору екологічного імперативу започаткував поняття «сталого розвитку». Сталий розвиток є всеосяжною концепцією, в ядрі якої знаходиться людина, зокрема мається на увазі покращення рівня життя в рамках довготривалої здатності екосистеми задовольняти людські потреби [3, с. 3].

Питання сталого розглядалося на низці світових самітів, зокрема таких, як «Ріо-92» (Ріо-де-Жанейро, 1992 р.), «Ріо+5» (Нью-Йорк, 1997 р.), «Ріо+10» (Йоганнесбург, 2002 р.), «Ріо+20» (Ріо-де-Жанейро, 2012 р.), проте поки про суттєве покращення соціо-економіко-екологічної ситуації у світі говорити не доводиться. В цьому контексті поділяємо думку Ю. Туниці, котрий вважає, що додатковим потужним імпульсом у напрямі покращення соціо-економіко-екологічної ситуації у світовому масштабі може стати усвідомлення світовою громадськістю ідеї створення Екологічної Конституції Землі (ЕКЗ; англ. “World Environmental Constitution”) та об’єктивної необхідності її якомога швидшого опрацювання та схвалення [16, с. 203]. Екологічна Конституція Землі, на думку дослідника, повинна мати статус Основного Закону виживання цивілізації та сталого розвитку, котрий, не ставлячи під загрозу суверенітет країн, їхніх політичних устроїв, свободу віросповідань, національних інтересів, забезпечував би як кожній окремій країні, так і всьому світовому співтовариству екологічну та економічну безпеку [16, с. 195–196]. Крім цього, Ю. Туниця додає, що ЕКЗ повинна бути не суто природоохоронним правовим актом, а соціо-економіко-еколого-правовим документом довгострокової дії, котрий «повинен бути спрямованим на збереження єдиної екологічної системи Землі і всіх форм життя на планеті та сталий соціально-економічний розвиток» [16, с. 212]. З метою інституційного забезпечення Екологічної

Конституції Землі необхідно створити органи контролю за дотриманням визнаних норм економічної діяльності національних та міжнародних виробничих структур, зокрема такі, як Рада екологічної безпеки, Світова екологічна організація, Міжнародна екологічна поліція, Міжнародний екологічний суд, Міжнародний екологічний банк або Глобальний екологічний фонд, котрі б об’єднувались у систему, підпорядковану єдиній меті – забезпечувати діяльність, спрямовану на підтримку принципів сталого розвитку [16, с. 209–210].

Важливим елементом у процесі подолання суперечностей між економічними та екологічними інтересами та забезпеченні сталого розвитку є комплексне оцінювання рівня сталого розвитку. Світовим співтовариством розроблено та вже впроваджено в дію декілька варіантів оцінки показників сталого розвитку, серед яких найбільш відомими є: 1) система еколого-економічного обліку (СЕЕУ) (A System for Integrated Environmental and Economic Accounting); 2) показник «істинних заощаджень» (genuine savings); 3) індекс розвитку людського потенціалу (ІРЛП); 4) агрегований індекс «живої планети» (ІЖП) (Living Planet Index); 5) показник «екологічний слід» (ЕС, тиск на природу) (The Ecological Footprint); 6) індекс екологічної сталості; 7) індикатор «здоров’я населення»; 8) індекс реального прогресу й індекс сталого економічного добробуту (Genuine Progress Indicators Index of Sustainable Economic Welfare) тощо [4, с. 30–31].

Водночас у зв’язку із загостренням екологічних проблем у світовому масштабі зростає кількість інструментів екологічної політики, котрі використовуються у сучасних економічних системах з метою захисту навколишнього природного середовища. Серед еколого-економічних інструментів, що застосовуються у розвинених економічних системах, найбільшого поширення набули: 1) податкові інструменти; 2) штрафи; 3) мита; 4) екологічні плати і платежі; 5) прямі та непрямі субсидії; 6) інструменти системи кредитування; 7) прискорена амортизація; 8) цінні інструменти; 9) екологічне страхування; 10) виплати за збереження чи досягнення позитивних екологічних результатів.

В економічно розвинутих країнах світу має місце тенденція зростання величини екологічних податків та їхнього позитивного впливу в напрямі стимулювання розвитку економіки. Загалом по ЄС частка екологічних податків у сукупному ВВП країн-членів збільшилася з 2,6% у 1980 р. до 2,9% у 1994 р., згодом у 2009 р. в 27 країнах ЄС екологічні податки становили 2,4% від ВВП. Лідерами серед країн-членів з найбільшою часткою екологічних податків у ВВП стали Данія (5,7%), Нідерланди (3,9%), Болгарія і Мальта (по 3,5%), а найнижча частка – в Іспанії (1,6%), Литві (1,7%), Румунії (1,8%) і Латвії (1,9%) [5, с. 12]. Проте в цьому контексті заслуговує на увагу думка А. Чухна, котрий зазначає, що в розвинутих

країнах, де активно використовуються природоохоронні технології «подолання екологічної небезпеки перетворилося на реальну тенденцію, що склалася не під впливом міфічних всесвітніх екологічних податків, а внаслідок небаченого прогресу технологій, який зробив ресурсо- та енергоощадливі методи виробництва економічно вигідними» [17, с. 100].

Висновки. Отже, опрацювавши наукові доробки вітчизняних та зарубіжних вчених, доходимо висно-

ву, що сьогодні, на початку третього тисячоліття, дослідження сучасних економічних систем повинно переплітатись з аналізом процесів екологізації та розвитку постіндустріального суспільства. Ступінь екологізації слід розглядати як новий критерій порівняння сучасних економічних систем, адже вирішення екологічних проблем, тим самим покращення якості життя суспільства є однією з ключових оцінок розвитку будь-якої економічної системи.

Список літератури:

1. Podstawy ekonomii środowiska i zasobów naturalnych / [B. Fiedor, S. Czaja, A. Graczyk, Z. Jakubczyk]. – Warszawa : Wyd-wo C.H. Beck, 2002. – 484 s.
2. Власенко В. Екологічна економіка як інструменту провадження сталого розвитку: поняття та принципи правового регулювання / В. Власенко // Зовнішня торгівля: економіка, фінанси, право. – 2013. – № 5–6. – С. 22–28. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://nbuv.gov.ua/UJRN/uazt_2013_5-6_6.
3. Доклад Конференции Организации Объединенных Наций по окружающей среде и развитию (Рио-де-Жанейро, 3–14 июня 1992 г.). – Нью-Йорк : Издание Организации Объединенных Наций, 1993. – 520 с. – Т. 1. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://documents-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/N92/836/57/PDF/N9283657.pdf?OpenElement>.
4. Ільченко В. Аналіз застосування індексів та індикаторів сталого розвитку / В. Ільченко, Ю. Гулейко // Економіка і регіон. – 2012. – № 6 (37). – С. 30–34.
5. Козьменко С. Особливості екологічного оподаткування в зарубіжних країнах / С. Козьменко, Т. Волковець // Вісник СумДУ. Серія «Економіка». – 2012. – № 1. – С. 11–18.
6. Кондрашова-Діденко В. Закономірності впливу економічної культури на господарювання у транзитивних умовах / В. Кондрашова-Діденко // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Економіка. – 2005. – № 74. – С. 17–20.
7. Костючик О. Постіндустріальна парадигма як методологічна основа досліджень сучасної економічної теорії / О. Костючик // Формування ринкової економіки. – 2014 – Вип. 31. – С. 214–218.
8. Крисаченко В. Екологічна культура: теорія і практика / В. Крисаченко. – К. : Заповіт, 1996. – 352 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://geoknigi.com/book_view.php?id=1130.
9. Кульчицький Б. Філософія економічних систем (розвиток методології їх порівняльного аналізу в умовах екологізації, інтелектуалізації та глобалізації) / Б. Кульчицький, Я. Кульчицький. – Львів : Ліга-Прес, 2015. – 710 с.
10. Кульчицький Я. Проблеми формування соціально-екологічних суспільних відносин у контексті трансформації сучасних еколого-економічних систем / Я. Кульчицький. – Львів : Камула, 2005. – 144 с.
11. Курняк Л. Екологічна культура: поняття та формування / Л. Курняк // Збірник наукових праць Хмельницького інституту соціальних технологій Університету «Україна». – 2015. – № 10. – С. 48–51.
12. Лобко О. Роль економічної культури в інституційному перетворенні економічних відносин / О. Лобко // Вісник Полтавської державної аграрної академії. – 2010. – № 3. – С. 195–198.
13. Малиш Н. Екологічна політика: конфліктність, стратегія, тактика / Н. Малиш // Державне управління: теорія та практика. – 2009. – № 10. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.academy.gov.ua/ej/ej10/doc_pdf/Malysh.pdf.
14. Матвеев С. Економічна соціологія / С. Матвеев, Л. Лясота. – Суми : Університетська книга, 2006. – 184 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://infotour.in.ua/matveev.htm>.
15. Мельник Л. Основи стійкого розвитку / Л. Мельник. – Суми : Університетська книга, 2006. – 383 с.
16. Туниця Ю. Екоеконіміка і ринок: подолання суперечностей / Ю. Туниця. – К. : Знання, 2006. – 314 с.
17. Чухно А. Постіндустріальна економіка: теорія, практика та їх значення для України / А. Чухно. – К. : Логос, 2003. – 631 с.